

УДК: 808.1 (575.2) (04)

DOI:10.35254/bhu/16948386_2021_56_57_180

*Сагындык кызы Ж.,
КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту,
аспирант*

«ОЛЖОБАЙ МЕНЕН КИШИМЖАН» ЭПОСУ АЛЫМКУЛ ҮСӨНБАЕВДИН ВАРИАНТ-ТЫНДА

Кыскача мазмуну

Макалада кыргыз элинин талантуу уулу, төкмө акын, айтуучу Алымкул Үсөнбаевдин чыгармачылыгындагы элдик эпосторду айтуудагы бөтөнчөлүктөрү “Олжобай менен Кишимжан” эпосунун мисалында талдоого алынат. Буга чейин аталган эпостун үч варианты жазылып алынган. А.Үсөнбаевдин варианты 1940-жылы КР УИАнын кызматкерлери тарабынан жазылып алынган. Бул вариант С.Сакетаевден жазылып алынган вариант менен салыштырылып, айтуучунун чеберчилик маселелери көрсөтүлөт.

А. Үсөнбаевдин төкмө акындык талантынын, устатынын кайталангыс чеберчилигинин таасирин, көркөм кабылдоо өзгөчөлүгүн баса белгилеп кетүү зарыл, анткени С.Сакетаевдин вариантына салыштырмалуу «Олжобай ме-

нен Кишимжан» эпосундагы окуяларга дыкат мамиле жасап, сюжеттик-композициялык курулушун, каармандардын эстетикалык өзгөчөлүгүн, көркөм сөз каражаттарын профессионалдуулук менен иштеп чыккан. Анда Олжобай менен Кишимжандын сүйүү сезимдери драмалуу чагылдырылат.

Түйүндүү сөздөр: айтуучу, төкмө, комузчу, вариант, эпос, сюжет, жекелик, салттуулук, устат-шакирт, профессионалдуулук.

ЭПОС «ОЛЖОБАЙ И КИШИМЖАН» В ВАРИАНТЕ АЛЫМКУЛА ҮСӨНБАЕВА

Аннотация

В статье анализируются особенности в сказании народных эпосов в творчестве талантливого сына кыргызского народа, акына-импровизатора, сказителя, музыканта- комузиста А.Усенбаева на примере эпоса “Олжобай менен Кишимжан”. На сегодняшний день известны три варианта эпоса. Вариант А.Усенбаева был записан в 1940 году сотрудниками НАН КР. Этот вариант анализируется путем сопоставления с вариантом С.Сакетаева и демонстрирует творческое мастерство сказителя.

Необходимо подчеркнуть восприятие влияния непревзойденного мастерства наставника, на талант акына – импровизатора, так как в сравнении с вариантом С.Сакетаева эпоса «Олжобай менен Кишимжан» в сюжетах А.Усенбаева наблюдается усердие, сюжетно – композиционное строение, эстетические особенности героев, а также применение художественно-выразительных средств. В произведении особенно драматично передаются любовные чувства Олжобая и Кишимжана.

Ключевые слова: сказитель, импровизатор, комузист, вариант, сюжет, единственный, традиционность, наставник – наставленник, профессиональность.

ALYMKUL USONBAEV'S VERSION OF THE EPIC «OLJOBAI AND KISHIMJAN»

Abstract

On the basis of epic «Oljobai and Kishimjan,» article examines characteristics of folk epics in Alymkul Usenbaev's works, talented son of Kyrgyz people, poet, narrator, and melodist. Epic has three versions. Workers of Kyrgyz Republic's National Academy of Sciences reported A. Usenbaev's version in 1940. This version is compared to S. Saketaev's version, and shows the storyteller's imaginative potential.

It's important to emphasize Usenbaev's poetic talent, his master's singular mastery and peculiarities of artistic perception. Since, in contrast to S. Saketaev's version, he carefully considered the events in «Oljobai and Kishimjan», established plot-compositional structure, artistic features of the characters.

Key words: narrator, poet-improvisator, komuz player, variant, epic, plot, personality, tradition, master-apprentice, professionalism

Кыргыз элинин сүйүүгө чулганган “Олжобай менен Кишимжан” лирикалык кенже эпосунун үч варианты жазылып калган. Бул варианттар тууралуу 1973-жылы чыккан “Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки” аттуу эмгекте мындай маалымат берилет: “Биринчи вариант 1925-жылы Ысык-Көл өрөөнүндө туруучу Сопубек Сакетаевден жазылган. Экинчи жолу ошол эле вариант 1927-жылы ошол эле айтуучудан жазылган. Экинчи жазылып алынган вариант биринчисине караганда толугураак жана көлөмдүүрөөк. Поэманын экинчи варианты 1947-жылы Чоң Алай районунда туруучу Матраим Кабыловдон Кайым Мифтаков тарабынан жазылып алынган. «Олжобай менен Кишимжан» поэмасынын үчүнчү варианты эл акыны А. Үсөнбаевдин айтуусу боюнча 1940, 1956-жылдары басмадан чыккан» [5, 352-б.]. Мындан тышкары эгемендик жылдарда “Олжобай менен Кишимжан” кенже эпосу КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту тарабынан чыгарылган “Эл адабияты” сериясында бир канча жолу жарыяланды. Бул серияларга С. Сакетаевдин жана А. Үсөнбаевдин варианттары жарыяланып, изилдөөгө ыңгайлуулук жаратты. Бул эмгектердин кириш сөзүн жазган Т. Казиев: “Мурасты элге жеткирүүдө институттун илим кызматкерлери А. Үсөнба-

евдин айтуусу боюнча биринчи жолу 1940-жылы басмага даярдап чыгарышкан. Кийинки басылыштары 1956-жылы жана 1974-жылы ушул эле айтуучудан жазылып алынган вариантында өзүнчө китеп болуп чыккан» [7, 6-б.] — деген далили, акындын вариантында эпос бир канча жолу жарыяланганын айгинелейт. Демек, А. Үсөнбаевдин варианты көркөмдүгү, сюжеттик-композициялык курулушу жагынан бир топ жогорку деңгээлде экени өзүнөн-өзү түшүнүктүү.

Эл оозунда сакталып келген окуяны ырга салып, эпоско айландырган инсандардын акындык табияты, кайталангыс кыялы чоң мааниге ээ. Анткени кенже эпостун жазылып алынган варианттарынын көркөмдүк деңгээли ар кандай экенин айткыбыз келет. Сөз куру болбос үчүн Сопубек Сакетаевдин жана Алымкул Үсөнбаевдин варианттарын салыштырып жүрүп олтурабыз.

А. Үсөнбаев эпосту устаты Т. Сатылгановдон үйрөнгөн. Бул тууралуу Токтогул жөнүндө бир канча илимий эмгектердин автору Ж. Таштемировдун “Улуу акын Токтогул социалдык-турмуштук жана баатырдык эпостордун бир кыйласын өзүнчө өздөштүрүү менен бирге аларды Калык Акиев, Эшмамбет Байсейитов, Алымкул Үсөнбаев, Коргоол Досуев өндүү окуучуларына үйрөткөдүгү” [3, 87-б.] тууралуу пикирине толук түрдө кошулууга болот.

Жогоруда белгилеп кеткендей А. Үсөнбаевдин төкмө акындык таланты, устатынын кайталангыс чеберчилиги (Токтогул Сатылганов), көркөм кабылдоо өзгөчөлүгүн баса белгилеп кетүү зарыл, анткени С. Сопубековдун вариантына салыштырмалуу «Олжобай менен Кишимжан» эпосундагы окуяларга дыкат мамиле жасап, сюжеттик-композициялык курулушун, каармандардын эстетикалык өзгөчөлүгүн, көркөм сөз каражаттарын профессионалдуулук менен иштеп чыккан. Акын бул эпосторду айтуу менен бирге күүлөрдү да иштеп чыккандыгын музыка изилдөөчү А. Кайбылдаев да белгилейт: «Олжобай менен Кишимжан», «Кожожаш», «Саринжи, Бөкөй» дастандарынын жагымдуу обондорун комуз күүсүнө салып кара күүдө черткендердин бири Алымкул төкмө.» [2, 212-б.].

Алымкул Үсөнбаев эпикалык чыгармаларды жаратууда “Манас” сыяктуу баатырдык эпосторду эмес, турмуштук эпосторго басым жасап, окуяларды реалдуу сүрөттөп бергенге аракеттенгенин байкоо кыйын эмес. Бул тууралуу окумуштуу К. Кудайбергенов: “эгерде «Манас» сыяктуу баатырдык эпостор Саякбайдын чыгармачылыгында башкы репертуарды түзсө, «Олжобай менен Кишимжан» сыяктуу үй-бүлөлүк-турмуштук поэмалар Алымкулдун чыгармачылыгында негизги репертуарды түзөт. Саякбайдын талантынын башкы күчү каармандардын баатырлык түзүлүштөрүндө жатса, Алымкулдун эпикалык талантынын башкы күчү турмуштук мамилелердин реалдык түзүлүштөрүн, баарыдан мурда сүйүүнү, реалдык катнаштарды сүрөттөөдө көрүнөт. Каармандардын образын идеализациялоо үчүн Саякбай ар түрдүү апыртууларга, чектен тышкары күчөтүүлөргө барса, Алымкул каармандардын ички мамилелерин турмуштагыдай реалдуу сүрөттөөгө аракеттенет” [4, 457-б.] — деген.

А. Үсөнбаев айткан вариантта Олжобайдын атасы Солтобай деген кыпчак элинин белдүү баатыры Курама деген досу менен бирге жубай издеп чыкканынан башталат. Аял издеп жүрүп, кыдырбаган жер, аралабаган эл калбайт. Кулжыгач деген адамдын Бегимжан, Канымжан, Алымкан деген үч кызы болот. Бегимжан деген кызынын сулуулугуна жана акылмандыгына көзү түшүп жактырып калат. Кыргыз адабиятынын тарыхындагы М. Мукасовдун “Олжобай менен Кишимжан” эпосу тууралуу эмгекте “Күйөө болуучу жигиттин эл-жерди кыдырып кыз тандосу кыргыз элинде эзелтеден бери келе жаткан салттык көрүнүш. Бул — үйлөнүүчүлөр үчүн сүйүү эркиндигине жол берген, өз учуру үчүн прогрессивдүү салт болгон” [5, 306-б.] деп берет. Бул салттык көрүнүш кыргыз элинин башка эпосторунда да учурайт, мисалы “Манас” эпосунда Бокмурундун жар издеши. Мына ушул салттык көрүнүштү А. Үсөнбаевдин айтуусундагы варианттан жолуктурабыз.

Олжобай Бегимжан менен кудалашканганга досу Кураманы ортомчу кылып кыздын атасы Кулжыгачка жиберет. Бирок Кулжыгач бир талап менен кызды турмушка берүүгө макул экенин билдирет. Солтобайдан эч кандай кызга берчү калыңдын кереги жок, болгону кыздын төркүнүнө жакын жерге отурукташып жайгашып, мага көз салып турсун деген талап коет. Анткени Кулжыгачтын эркек уулу жок болуп, кыздары гана болот. Солтобай Бегимжанды катуу жактырып калгандыктан койгон талабына макул болуп, кайын журтуна орун очок алып жашап калат. Солтобай менен Бегимжан Олжобай аттуу балалуу болушат, ал эми Кулжыгач менен кемпири Кишимжан аттуу кыздуу болушуп, экөө жаш кезинен эгиз козудай чоңоюшат. Солтобай Олжобай эс тартып келе жатканда жарык дүйнө менен кош айтышып, өтүп кетет. Кулжыгачтын иниси Кудак

деген Солтобайды да, Олжобайды да Бегимжанды калыңсыз алган деп, башынан каршы экенин көрсөтүп жүрүп, Солтобай өлгөндөн кийин ачык эле каршы чыгып, кыпчак элине айдап жиберет. Кудак менен Олжобайдын ортосундагы конфликт дал ушинтип окуянын чиленишине алып келет. Кишимжан Олжобайды кууганы үчүн Кудакени жек көрүп, мамилелер бузулат. Бул бөлүм жөнүндө кыргыз адабиятынын тарыхындагы М. Мукасовдун пикирине толук кошулууга болот: «Олжобай менен Кишимжан» эпосунун биринчи бөлүгү Солтобай менен Бегимжандын үйлөнүшүнө байланыштуу окуя, матриархаттык доордо пайда болгон байыркы сюжет кийинки доордун көз карашына ылайык, кайрадан ойлонуштурулуп, жаңыча мазмунга ээ болуп, трансформацияланып, кийинки жаралган чыгармага пайдаланылган”. [5, 311-б.].

Ал эми С. Сопубековдун айткан вариантында Олжобайдын жана Кишимжандын өткөн тарыхы, Кудак менен конфликтиси жана Кулжыгачтын, Бегимжандын ордун көргөзүп берген эмес. Кишимжан Олжобайдын дайыны жөнүндө Момунжандан укканынан башталат.

А. Үсөнбаевдин вариантында Олжобайдын кыпчактарга кетип калышын реалдуу мотив менен негиздеп, чыгарманын башталышын, өнүгүшүн жакшы кылып негиздеп берген. Атасы өлүп, жетим калып, жакындары тарабынан куугунтукталып, колуктусунан ажыроо же үйлөнүү үчүн тоскоолдуктарга учуроо кыргыз эпосторунда кеңири учураган мотивдерден болуп саналат. (“Семетей”, “Саринжи-Бөкөй”, “Мендирман” ж.б.)

Олжобай менен Кишимжандын окуясы боюнча эки вариант негизинен жалпы сюжеттик негизде өнүккөн. Эки варианттагы окуялар кыргыз элдик ооеки чыгармачылыгындагы ошондой эле чыгыш элдердин башка эпос, поэмалар менен окшош жактары арбын («Саринжи, Бөкөй», «Мендирман», «Ак Саткын менен Мырза уул», «Ак Мөөр», «Тахир менен Зухра», «Лайли менен Мажнун», «Фархад жана Ширин», «Кыз жибек», «Козу көрпөш, Баян сулуу»). Өзгөчө А. Үсөнбаевдин варианты “казактардын «Козу көрпөш, Баян сулуу» эпосу менен темасы, айрым мотивдери жагынан гана эмес, кээде бүтүндөй бир эпизоддору боюнча бири-бирине дал келишет” [5, 311-б.]. Бул жагдайды А. Үсөнбаев казак элине да акындык кылып, казак акындары менен тыгыз байланышта болгондугу менен түшүндүрсөк болот. Жээнинин таежесине ашык болгон турмуштук салт эпосторго, поэмаларга өзүнчө мотив болуп киргендиги байкалат. Эки вариантта тең Олжобайдын Кишимжанга ашык болуусу, С. Сакетаевдин вариантында Олжобайдын уулу Акберди Чачыкейдин Аксурмага үйлөнүшү буга мисал. Ал эми А. Үсөнбаев өзүнүн “Айкүмүштүн такилет” деген айтым күүсүндө (кийин бул күүнүн негизинде “Айкүмүш” поэмасын жараткан — С.Ж.) Каралтай таежеси Айкүмүшкө үйлөнөт.

Эки вариантта тең Олжобайдын туулган жерине барып, Кишимжанга жолугуусуна Чачыке каршылыгын көрсөтөт. Бирок эки айтуучунун ар башка мамилеси байкалат. С. Сакетаевдин айткан вариантында маалымат жеткирген Момунжанды Олжобайдын аялы Чачыкей түшүндө көрүп, аны тааныйт. Ошол замат эле Олжобайдын көзүнчө кылычты көтөрүп чыгып сабап кирет.

«Өлөрүн анык билди дейт,
Олжобайдай төрөнүн,
Атынын кирип астына,
Корголоп байкуш калды дейт.
Биягынан чабарда,
Тиягынан чыгат дейт.

Бягынан чабарда,
Тиягынан чыгат дейт.
Чаптырбай жүрөт Момунжан,
Кой деп айтаар бекен деп,
Көзү жайнап турат дейт.

Ай — деп бирөө айтпады [7, 235-б.] деп жолугушуну сүрөттөйт. Олжобай арача түшпөй койгондо жансоогалап атып араң кутулуп чыгып качып жөнөйт. Бирок жолдон Кишимжанга берген убаданы аткарайын деп, кайра бурулуп Олжобайдын өзүнө жолугат.

Ал эми А. Үсөнбаевдин вариантында Акмамат деген соодагерге айттырып, Олжобайга жолугуп туулуп өскөн жери жана Кишимжан жөнүндө кабар берет. Туулуп өскөн жеримден жакшы кабар алып келген кабарчы деп үйүнө конок кылат. Ал жерден Чачыкей кылычты көтөргөндө:

Уялсаң, Чачы, тил отур,
Уруштун жөнүн баштаба
Коркомбу сенден өлтүрсөм?
Коркуп калды Акмамат.
Кожондоп Чачы желпинсең,
Колунда турган ак кылыч,
Өзүңдү союп жүрбөсүн.
Акылың болсо куу тумшук,
Ачууданбай тынчтан.

Акмамат сенден өлчү киши эмес — [7, 109-б.] деп эркек катары, кыпчак элинин жол башчысы катары өктөм сөзүн айтат.

Бир эле кырдаалга эки айтуучунун эки башка мамилесин көрсөтүп турат. Тактап айтканда, С. Сакетаев Олжобайды аялына көз каранды чечкинсиз инсан катары Чачыкейдин жетегинде жүргөн адам катары көрсөтүп турат. Ал эми А. Үсөнбаев Олжобайды чечкиндүү, салмактуу жана адилеттүү баатыр катары көрсөтүп турат.

А. Үсөнбаевдин вариантындагы дагы бир салттуу мотив — ашыгып келген Олжобайдын, Кудаке Кишимжанды зордоп багыштардын Байназарына берип жаткан тойдун үстүнөн чыгышы. Мындай мотивди гректердин “Одиссеясынан” баштап, түрк элдеринин “Алпамыш”, кыргыздын “Жаныш-Байыш” эпосунан, “Ак Мактым” поэмасынан кездештиребиз.

Негизи «Олжобай менен Кишимжан» кенже эпосунун лейтмотиви эки каармандын ортосунда сүйүү баянына барып такалат. Көчмөн кыргыздар аял менен эркектин ортосундагы улуу сезимди кандай кабылдап келди жана сезими үчүн кандай күрөшкөнүн көрсөткөн чыгарма катары эсептелет. Ал эми С. Сакетаевдин айткан вариантында Олжобай менен Кишимжандын ортосундагы сүйүү сезимине караганда баатырдык мотивдерди аралаштырып, негизги орун Олжобайдын уулу Акбердинин чоңоюшу, алгачкы эрдиги, ата-тегин угушу жана атасын өлтүргөн Кудакеден өч алуу сыяктуу мотивдердин кошулушу менен аталышы менен мазмуну эки башка болуп калган. Олжобай менен Кишимжандын сүйүү баянына караганда Акбердинин фигурасы жөнүндө көп айтылат. Айрыкча баатырдык эпоско тийиштүү мотивдер көбүрөк берилген. Чачыкейдин түш көрүшү, Акбердинин колуна кан чеңгелдеп түшүшү, ата-тегин угушу жана издеп барышы, атасынын кегин алуу сыяктуу маңызда иштеп чыгып, лирикалык жанрдан

баатырдык эпикалык жанрга өткөргөнгө аракет көргөн. Ошентип Олжобай менен Кишимжандан негизги фигура катары Акбердиге ооп кеткен.

А. Үсөнбаевдин вариантындагы айтылган эпосто Олжобай менен Кишимжандын сүйүү сезимдери абдан драмалуу чагылдырылган. Анткени Олжобайга жубайы Чачыкей жана баласы Акберди менен Кишимжандын ортосунда тандоо болот. Ал эми Кишимжан кудалап келген Байназар менен той үстүнөн кетем деп чыр салып, сүйгөнү менен качып жөнөйт. Экөө баардыгынан баш тартып, Жийдели деген жерде жашырынып жүргөн жеринен Кудакелер таап алышып, Олжобай кармашта курман болот. Аны көргөн Кишимжан да өзүн-өзү өлтүрөт. Аларды кууп келген Байназар ала турган жубайы Кишимжандын өлгөнүн көрүп, абийири чыдабай ал да өлөт. Үчөөнү бир жерге коюп кетишет, бирок Олжобай менен Кишимжан жаткан жерге терек өсүп чыгып, сүйүшкөндөрдүн түбөлүктү элесин тартып берет.

Негизи А. Үсөнбаев Олжобай менен Кишимжандын ортосундагы мамилеге басым жасап жүрүп олтурат. Баатыр кыпчак элине кете элек мезгилдеги экөөнүн мамилесин көтөрүлгөн тондо абдан мыкты сүрөттөп жүрүп олтурган. Эки жаштын чыныгы сүйүүсүн лирикалык тондо эң мыкты кылып чагылдырып, иштеп чыккан. Демек айтуучу эпостун алдыга койгон максатын ар кандай курч кырдаалда, символдуу сүрөттөлөр, салттуу мотивдерди колдонуу менен көркөм андоодон өткөрүп, жаңыча иштеп чыкканга толук аракеттерди көргөн.

Адабияттар

1. Байходжоев С. Алымкул Үсөнбаев, — Ф., Кыргыз ССР Академиясынын басмасы, 1962. 77-б.
2. Кайбылдаев А. Кыргыз күүлөрү: Иликтөөлөр, ойлор, пикирлер. 2-китеп / Кайбылдаев А. — Б.: “V.R.S. Company”, 2011. — 668-б.
3. Акматалиев А., Көлбаева М. Классикалык изилдөөлөр (Акындар чыгармачылыгы, 1-китеп). [Текст] / Акматалиев А., Көлбаева М. — Б.: “Kirland”. 2017. — 454-б.
4. Акматалиев А., Орозова Г. Классикалык изилдөөлөр (Фольклористика, 2-китеп) [Текст] / Түз: Акматалиев А., Орозова Г. — Б.: “Принт-Экспресс”, 2017. — 550-б.
5. Кыргыз адабиятынын тарыхы — Кенже эпостор ж-а поэмалар. 3-том / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. — Б.: “Кут-Бер”. — 2017. — 688-б.
6. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. [Текст] / Ред. Таишмиров Ж., Байходжоев С., Закиров С. — Ф., “Илим”, 1973, — 705 б.
7. Акматалиев А., Казиев Т., Шаршенова Н. Олжобай менен Кишимжан: Кенже эпос. [Текст] / Акматалиев А., Казиев Т., Шаршенова Н. 6-том. — Б.: “Аврасия Пресс”, 2015. — 396-б.
8. Өмүралиева Ж. Молдобасан Мусулманкуловдун вариантындагы “Жаңыл Мырза” жана “Курманбек” эпосторундагы сюжеттик жалпылык жана жекелик маселелери / Ж. Өмүралиева // К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин Жарчысы. - 2019. - № 47. 55–58-б.